

Vis tos nelemtos 1953-ųjų reminiscencijos...

Istorikas dr. Modestas Kuodys

2023-ųjų birželio pabaiga nebuvo nei katastrofiškai karšta, nei neįprastai vėsi, tačiau trumpam „pakaitino“ viltis, kad gal tiek ilgai laukus ir svajojus didelę dalį Eurazijos užslėgusioje „Blogio imperijoje“ pagaliau susvyruos valdžios vertikalė ir kulminaciją pasieks tas taip ilgai užsitęsęs kankinantis košmaras. Kaip pasakytų XX amžiaus ketvirtame dešimtmetyje ėjusio šaunaus savaitraščio „Lietuvos ūkininkas“ apžvalgininkas dėdė Anupras: „Vėl razbaininkai laisvai uliavoja“... Iš tiesų, būta jau tokių *cūdy*. Daugeliui istorinio konteksto galvoje nepraradusių nūdienos aktualijų stebėtojų ta proga mintyse iškilo „jubiliejiniai“ – septyniasdešimties metų senumo įvykių Sovietų Sąjungoje vaizdiniai. Vyresnės kartos atstovai dar, ko gero, prisimena ir 1987 metais – jau įsibėgėjus gorbačiovinei pertvarkai (rus. *perestroika*) – pasirodžiusį vaidybinį filmą „Šalta 1953-ųjų vasara...“ (režisierius – Aleksandras Proškinas, scenarijaus autorius – Edgaras Dubrovskis). Norintieji pasižiūrėti, nesunkiai jį ras „Youtube“ kanale. Filme yra savitai perteiktos dramatiškos to meto realijos atokiame, Gulago lageriais nusėtame šiauriniame Sovietų Sąjungos užkampyje. Jei iš galvos išmestume istorinių žinių balastą, šis kino kūrinys pasirodytų esąs visai neblogas sovietinis „vesternas“ – tikrai neprastesnis nei, pavyzdžiui, Vytauto Žalakevičiaus „Niekas nenorėjo mirti“ (1965). Šis filmas – vėlyvas pirmojo, chruščiovinio, „atšilimo“ vaisius, o mus dabar labiau domina antrasis, ekranus pasiekęs tuomet, kai tirpo stalinizmo ideologines nuostatas nauju įšalu užkonservuoti bandęs brežnevinis sąstingis. „Tarybinės kultūros“ padangėje cikliškai pasirodydavę pragiedruliai – savotiškai panašūs – bent jau savo laikinumu ir ribotumu. Nei pirmu, nei antru atveju „klimatas“ po „kūjo ir pjautuvo“ saule neatšilo tiek, kad „derlius“ pilnai subręstų. Juk ir kukurūzai

taigos gamtinėje zonoje, kaip žinia, nepajėgė suformuoti didelių kietų burbuolių, nei „ūkininkaujant“ aplenkti Ameriką entuziastingai žadėjusiam Nikitai Chruščiovui, nei rankoves atsiraitojus Vakarų numylėtam Stavropolio „agronomui“ Michailui Gorbačiovui. Išauginti tikrą kūrybinę laisvę, neaplipusią imperinių kompleksų amarais – sudėtingas, o gal net ir neįmanomas uždavinys. Tikrai kur kas sudėtingesnis nei, pavyzdžiui, palmes Sočyje išpuoselėti. Todėl nereikia stebėtis, kad A. Proškino ir E. Dubrovskio filme apie stalinizmo epochos pabaigą istorinė tiesa iki galo nesunoko. Daug kas nutylėta, daug kas įprastomis sovietinėmis klišėmis „apvelta“. Maskva ašaromis niekada netikėjo, bet istorijos mūžą prieš plauką visada mėgo „pašukuoti“. „Užsakovas“ troško padailinti tada dar ne tokią tolimą praeitį, o „užsakymo vykdytojui“ reikėjo kaltinimų „ideologine diversija“ išvengti. Išugdė Sovietų Sąjungos kūrėjams stiprų baimės jausmą ir savęs cenzūravimo refleksą nuolatinė prievartos ir kontrolės atmosfera. Rašytojai, muzikai, kino ir kitokie „vaizdo menininkai“ iki 1953-ųjų, kad neprapultų, turėjo kaip slidūs unguariai raitytis. Nes už bet kokį įtartina dalyką, dogmų prievaizdai galėjo smarkiai prigriebti: tuoj surengtą „demaskuojančią“ kampaniją, per kurią „mūzų tarną“, kaip tą gyvatišką delikatesinę žuvį (lauktuvių kraitelės iš „gintarinės Pribaltikos“ puošmena), be skrupulų „išdarinėtu“, atsakingai „pasūdytu“ ir viešai karštai „išrūkytu“. Stalinizmo laikais tokia nemalonė galėjo net gyvybę kainuoti, o vėliau – tik karjerą. Drastiškos totalitarinės „dresūros“ poveikis jautėsi ilgai. Užtat net tada, kai sovietinis režimas sušvelnėdavo, „aštrūs“ praeities klausimai vis tiek buvo keliami labai atsargiai, vengiant aiškios pozicijos. Kine, vaizduojant stalinizmo realijas, ankstesnes masyvias, „gelžbetonines“ ideologines konstrukcijas bandyta pakeisti grakštesnėmis, lengvesnėmis, bet sovietinė kūrinio esmė išlikdavo. Dėl milžiniškų beprasmių aukų, sugriautų gyvenimų dažniausiai siūlyta kaltinti asmenybės kultą arba amoralius saugumo struktūrų vadovus, bet labai retai kada pačią valstybę. Neginčyta, jog klaidų ir didelių „perlenkimų“ tikrai pasitaikė, tačiau įrodinėta, kad apskritai sovietinė santvarka yra gera ir ją dar bus galima patobulinti. Todėl dažniausiai sovietiniuose filmuose, kaip ir stebuklinėse pasakose, „gėris“ nugali. Pralaimėjimai yra laikini, pagrindiniai herojai kartais žūsta, bet jų „idėja“ – nemirtinga, nes – „teisinga“. „Neišvengiamos pergalės dogma“ taip pat rėmėsi

nuostata, kad pasiaukojančių, dorų žmonių deficito „Tarybų šalyje“, skirtingai nei viso kito – valgomo ar buityje naudojamo – niekada nebuvo ir nebus. Eilinį „tarybinį pilietį“ stengtasi sulaukyti nuo „kapstymosi“ praeityje, „apsaugoti“ nuo dvejonų, atgrasyti nuo eretiko minčių. Idealiausiu atveju jis turėtų pasitenkinti vien politrukiškais laikraštinės „Tiesos“ (rus. *Pravda*) aiškinimais. Net ir vėlyvuojū sovietmečiu vengta prisiminti ir priminti, kad bolševikų valstybė formavosi kaip imperija ir kad jos pamatai nuo pat pirmųjų dienų buvo pastatyti ant tūkstančių (o paskui ir milijonų) visai nekaltų žmonių kaulų. Postsovietinėje Rusijoje ši ydinga praeities reabilitavimo tendencija nuosekliai stiprėjo. Iš pradžių tik piktnaudžiauta universaliu demagoginės retorikos triuku, kurio esminė frazė – „ne viskas taip vienareikšmiška“, paskui pereita prie atviro nepatogių, nors ir tikrai buvusių faktų neigimo. Šimtaprocentine indulgencija stalinizmo nusikaltimams tapo pergalė „Didžiajame Tėvynės kare“ (1941–1945).

Tad ką gi apie 1953-uosius, omenyje turint ir paminėtą A. Proškino filmą, šiandien reikėtų atsiminti? Pirmiausia, čia svarbios trys datos ir jų seka. Bet prieš jas pristatant reikia šiek tiek nukrypti. Mat spontaniškai į galvą atėjo mintis, jog kiekvienai iš datų galėtų būti skirta istorinės dramatinės trilogijos dalis. Jų pavadinimai skambėtų didingai, lyg aidas Kaukazo kalnuose: „Stalinas“, „Amnestija“, „Berija“. Atleiskite, mielieji skaitytojai, už tokį šaržavimą – sunku buvo susilaikyti ir nesureaguoti į vieną, pastaruoju metu gana plačiai viešumoje nuskambėjusį atminties kultūros srities skandalėlį. Visi apie tai turi nuomonę, visi nori pareikšti. Naiviam stebėtojui gali susidaryti įspūdis, kad reikia kokios nors naujos, geresnės dramatinės trilogijos, nes senoji, „ekspertų nuomone“, nebeatitinka šiandienos poreikių. Bet muziejinkai, kaip žinia, yra senienu gerbėjai – tikrieji „konservatoriai“. Norisi jiems išsaugoti ir laikmečio dvasios atminimą, ir pagarbą unikalioms, talentingoms asmenybėms. Bet, atrodo, ir vėl „prie Nemuno kitas aušta jau rytas“... Vėl trimituoja veržlūs pionieriai, vėl kviečia katedras griauti arba uždaryti, „senus prietarus“ išsklaidyti, naujus „pažangius“ stabus garbinti. Tik šįkart jie jau ne „neelektrifikuotą smetonmetį“, o „tarybinį“ savo ne taip jau blogai „įsitaisiusių“ tėvų ir senelių laikmetį smerkia. Tad gal tikrai reikia naujos dramatinės trilogijos,

apvalysiančios Lietuvos sąmonę nuo sovietizmo. Lietuviškų pavardžių jos dalių pavadinimuose, suprantama, negali būti, nes meną paversti šmeižtu – nevalia. Belieka tik surasti korifėjų, kuris to monumentalaus literatūrinio darbo imtųsi. Rašytojų Lietuvoje (tiek sertifikuotų, tiek vien tokiais besivadinančių) dabar yra, turbūt, dešimtkart daugiau nei „tarybiniais laikais“, tik, deja, talento ir stipraus sąžinės balso nūdien, atrodo, yra susidaręs dar niekadės nebūtas deficitas. Net iš po prekystalio spec. parduotuvėje, turint gerą *blatą*, šito dalyko padoresnį kiekį vargiai begausi įsigyti. Neįmanoma jo nei sąskaitoje sukaupti, nei kaip kitokį turtą ar pareigas paveldėti. Ir nebūtinai patricijų ar nomenklatūrininkų šeimoje vienas toks išskirtinis, apdovanotas minties ir žodžio galia, visoje kartoje gimsta...

Žinia, kritikuoti juk daug paprasčiau ir maloniau nei kurti – lygiai taip pat kaip ir praeitį „teisti“, amžininkų vietoje nepabuvus. Konjunktūriniai interesai – visais laikais – rimtas moralinis išbandymas. „Uoliųjų kritikų“ chorui „ožio dainą“ (arba „tragediją“ – kaip sakė senovės graikai) apie žymaus kūrėjo atminimą užtraukus, šių eilučių autoriaus galvoje vėl tam tikros stalinizmo reminiscencijos iškilo. Mat daugelis žino, kad XX amžiaus penkto dešimtmečio antroje pusėje Sovietų Sąjungoje liūdnai pagarsėjo *ždanovščinos* pavadinimą gavęs reiškinys. Jo kaltininkas – Andrejus Ždanovas – pagrindinis to meto Sovietų Sąjungos kultūrinio gyvenimo reguliuotas. Rezgė iki pat savo žemiškosios baigties šis stambus tiek stotu, tiek užmojais funkcionierius visokias šlykščias intrigas, susidorojimus su iškiliais rašytojais, poetais ir kitų sričių menininkais. Iš pradžių užsiundydavo ant nusižiūrėtų aukų tarsi piktus šunis partijai ištikimus žiniasklaidos „kritikus“. Tie laikraščiuose ir žurnaluose gerai nelaimėlius apkandžiodavo, aplodavo. Tada ateidavo eilė „svarstymams“ valdžios viršūnėje (lyg patys be nuodėmės būtų). Teisdavo tie bolševikų „inkvizitoriai“ tiek gyvus, tiek mirusius. Tik „draugo Stalino“ išraiškingas krenkštelėjimas įsismarkavusių plėšrių aktyvistų azartą kai kada prigesindavo. Taip tad buvo... Nesitiki, tačiau ir dabar panašių praktikų vis pasitaiko. Ir ne vien Rusijoje tokie recidyvai lyg grybai dygsta. „Pjauti“ juos, pasirodo, galima ir buvusiose Raudonosios imperijos kolonijose – labai panaši „miško paklotė“.

Taigi, pasėjo Lietuvoje stalinizmas nelemtą blogio sėklą. Ne, ne tik perkeltine, bet ir tiesiogine prasme. Visiems, tikriausiai, yra žinomas toks augalas – Sosnovskio barštis – vešlus plačialapis su baltu žiedų skėčiu. Išskiria deginančias, aitraus kvapo, nuodingas sultis. Atsirado jis mūsų krašte kaip tik prieš pat „Stalino galą“ ir dargi iš pačios jo gimtinės. Užtat ir yra toks gajus, niekaip neišnaikinamas, kaip „Didžiojo vado“ kultas Rusijoje. Giliai įsišaknijo visokiose viešose derlingose vietelėse – kai kur netgi akademinėse oranžerijose. Tarpsta tie Sosnovskio barščiai, pagiežos sėklas aplinkui barsto, aitrais syvais lyg fariziejiškomis intrigomis taškosi. Naikinti juos herbicidais ar su šaknimis išrauti negalima – tai būtų stalininis metodas. Humaniškoje, demokratinėje Europoje visos rūšys ir visos nuomonės turi tvariai sugyventi. Taip ir bus – iki pat galo. Todėl netolimoje ateityje nemalonių, šventvagiškų „išbėrimų“ (bandymų savais dvasios raupais kitus užkrėsti) dėl tų vertingą floras įvairovę įprasminančių savitų augalų, labai tikėtina, dar teks sulaukti. O jei koks vienas kitas nuo pažangaus gyvenimo atsilikęs publicistas, magnolijų nustelbtas „lietuviškas beržas“, ir pabando kartais tuo savo, nuo peties nusiimtu, menku, iš vietinės (provincialios) pelkių rūdos nusikaldintu plieno dalgeliu kiek apkapoti tą gerai įtręštą, todėl labai išsivešėjusį „stalininio agitpropo“ padermės „rabarbarą“, tai šis greitai – lyg Lernos hidra galvas – savo stiebus ataugina. Ką jam bepadarysi... Keičiasi globalus klimatas, keičiasi ir augmenija... Bet užteks jau „įdomiosios botanikos“ – prie kitų stalinizmo reminiscencijų pats laikas sugrįžti. Reikia gi pagaliau tos „trilogijos“, apie kurią jau užsiminta, kertines datas nužymėti. Taigi. 1953 metų kovo 6 dieną buvo oficialiai pranešta apie išvakarėse nusibaigusio diktatoriaus Josifo Visarionovičiaus slapyvardžiu Stalinas mirtį. Dėl jos aplinkybių yra visokių požiūrių, jų čia negvildensime. Šiaip ar taip – baigėsi ištisa epocha. Kovo 27 dieną, permainų valdžios viršūnėse proga, šalyje buvo paskelbta gana plati amnestija kriminaliniams nusikaltėliams. Tai – simbolinė milžiniškos priverčiamojo darbo stovyklų sistemos – Gulago – pabaigos pradžia. Simboliška ir tai, kad 1953-aisiais sukako dvidešimt metų nuo Baltijos ir Baltąją jūras sujungusio kanalo (rus. *Belomorsko-Baltijskij kanal*) atidarymo. Iki tol tai buvo bene labiausiai propagandos išgarsintas Gulago sistemos pasiekimas. Birželio 26 dieną įvyko sovietinio saugumo ir žvalgybos struktūrų

vadovo Lavrentijaus Berijos areštas (po pusmečio sušaudytas kaip „imperialistų agentas“). L. Berijos planus tapti Kremliaus šeimininku suardė aukštų Komunistų partijos funkcionierių sąmokslas. Beje, apie tą „buldogų kovą po kilimu“ taip pat yra sukurtas gana garsus kino filmas – daugelis, jaunesnės kartos skaitytojų, jį tikrai bus matę. Tai – režisieriaus Armando Iannucci 2017 metų juodoji komedija „Stalino mirtis“ (angl. *The Death of Stalin*). Ši labai artima farsui politinė satyra turi nemažai faktinių netikslumų. Pavyzdžiui, rodoma, kad „Didysis vadas“ nusibaigė ne niūraus žiemiško kovo pradžioje, bet vasarą (nes matomi medžiai su vešliais žaliais lapais). Kitas neteisybes vardyti nėra nei vietos, nei laiko – kad jas kur Stalinas raguojas! Tačiau minėto filmo vertė – ne „buitinėse detalėse“. Svarbiausia tai, jog jis patrauklia, pramogine forma parodė visos bolševikų valstybės (ir kartu šiandieninės jos „teisių perėmėjos“) valdžios esmę, arba – vaizdžiau tariant – „virtuvę“. Darbavosi ten ypatingi „virėjai“. Meniu pritaikydavo išskirtiniams žmogėdroms, patiekalus ruošdavo su gangsterišku brutalumu. Būtent todėl filmas sukėlė didžiulį Rusiją valdančio nedemokratinio režimo viršūnių pasipiktinimą, jį netgi uždraudė rodyti kino teatruose. Tiesa apie sovietinę sistemą, Stalino „genijaus“, jo siekių garbintojams – labai nemaloni. Nepriimtina lyg kryžius velniui. Bėda tik, kad dar labai daug yra tokių sektantų. Sunku jų numanomo skaičiaus „svorį“ suvokti – toks jis didelis. „Tikintieji Stalinu“ (gal net laukiantieji jo reinkarnacijos) – ne vien tik seni „ideologiškai užkietėję“ nomenklatūros veteranai, „raudonuoju šovinizmu“ persisunkę *saldafonai* pensininkai, bet ir daugybė „svajoklių“, kurių vaikystė prabėgo sovietmečiu. Norisi jiems visiems „pasaką paversti tikrove“ (beje, tai frazė iš vieno labai populiaraus Stalino laikų rusiško šlagerio). Yra tarp šių sektantų palikuonių tų, kurie skundė saugumui kaimynus, bendradarbius, taip pat tų, kurie saugojo lagerius, bet yra ir tų, kurie tame „pragare už spygliuotų vielų“ per stebuklą išgyveno. Tas imperinės didybės stabas tikrai neįtikėtinais – po septyniasdešimties metų – suvienijo milžinišką valstybę, didelę dalį jos visuomenės, blogio revanšui. Kita vertus, dabar jau nebestebina, kodėl kelis pastaruosius dešimtmečius per sociologinius gyventojų nuomonių tyrimus Rusijoje dauguma apklaustųjų vis nurodydavo, kad J. Stalinas yra pati iškiliausia arba viena iškiliausių šalies istorinių asmenybių. Be tikro ar įsivaizduojamo (sudievinto) J. Stalino adoravimo nebūtų

nei dabartinio karo Ukrainoje, nei to genocidinio jo atkaklumo ir nuožmumo. Stalinizmas tai – pasaulinio viešpatavimo manija kartu su militarizmu, „didžiosios pergalės“ kliedesiais, pavirtusi beveik religiniu, mases tarsi opiumas apkvaitinusi ir visiškai žmogaus gyvybę nuvertinusi kultu. Šio tikėjimo „atnašavimo mišios“ – negailestingas, viską naikinantis karas. Tai – bendras totalitarizmo tiek nacizmo, tiek komunizmo pavidalu bruožas. Todėl tokios ideologijos ir jomis (ar jų samplaika) paremtos santvarkos yra laikomos blogiu, joms nėra ir negali būti jokio pateisinimo.

„Žmogumi iš plieno“ (rus. *stal* – plienas) pasivadinęs tironas tikrai turėjo nepaprastai kietą, negailestingą širdį – jos nė trupučio nesuminkštino marios svetimo, dažniausiai visai nekalto kraujo, kuriame ji nuolat mirko ir kurio vis šviežesnio ir šviežesnio be perstojo reikalavo. Bet prieš senatvę, prieš savo paties maniakiškai paranojiškos galvos kraujotakos sutrikimus šis milžiniško propagandos aparato išaukštintas „pusdievis“ pasirodė nesąs nei visagalis, nei nepalaužiamas. Nebūtų jam padėję nei beveik lemtingos ligos išvakarėse „kenkėjais baltais chalatais“ paskelbti ir suimti geriausi šalyje žydų tautybės gydytojai, nei dar anksčiau sutaršyti „pseudomokslininkai genetikai“ ar visokie kitokie „kibernetikai“. „Tautų tėvas“ tiek į jį savu laikiusius, tiek per prievartą (kaip „Baltijos sesės“) įsivaikintus „mažutėlius“ žvelgė įtariai, iš aukšto. Jautėsi tikru, vienvaldžiu savo daugiatautės šeimos patriarchu. Tik vieną vienintelį kartą į savo pamintą „tarybinę liaudį“ jis drebančiu balsu per radiją kreipėsi žodžiais „broliai ir seserys“. Buvo 1941 metų birželio pabaiga, kai nacių kariauna sparčiai skverbėsi į „Tarybų šalies“ gilumą, tikėdamasi dar iki žiemos paimti Maskvą. Baisiai sukrėtė J. Staliną jo vakarykščio sąjungininko, nacistinės Vokietijos fiurerio Adolfo Hitlerio išdavystė. Juk su juo prieš dvejus metus buvo pasirašytos ir nepuolimo, ir draugystės bei sienų sutartys, padalinusios rytinę Europą. O kokių dar „suvoroviškų“ planų ateičiai būta, apie kokius žygius per Alpes svajota – sunku ir perpasakoti – daugybė knygų apie tai prirašyta. Laukta tik to momento, kai tarpusavyje kariaujantys nacistai ir kapitalistai apsilps, nukraujuos. Tada jų kraštuose po „operatyvines erdves“ turėjo plačiai išsilieti „darbininkų ir valstiečių Raudonosios armijos“ nesuskaičiuojamos tankų, lėktuvų, kavaleristų, pėstininkų kolonų virtinės. Badu

numarintų Ukrainos, Kazachstano, Pavolgio valstiečių grūdai apmokėjo tų karinės pramonės gamyklų statybas, „kapitalistinių šalių“ pateiktus patentus ir įrangą.

1941-ųjų karštos vasaros viduryje J. Stalinas tikrai panikavo, todėl jo balsas natūraliai drebėjo. Bet rūpėjo jam ne žūstantys kariai fronte, ne kenčiantys civiliai žmonės, o tik jo paties valdžia, jo paties gyvybė. Šiuo atžvilgiu visi diktatoriai savotiškai panašūs, nesvarbu, iš ko jie „pagaminti“ – iš kieto plieno ar iš kietos, susistovėjusios ir jau beveik į sviestą pavirtusios grietinės. Tik štai karštą birželio dieną, karo akivaizdoje, plienas, kad ir įkaitęs, dar išlaiko savo formą, o grietinėlės sviestas apgailėtina išskysta ir patyliukais, mažiausio pasipriešinimo keliu išteka per visas pasitaikiusias, net ir pačias siauriausias kiaurymes, palikdamas viską likimo valiai. Ir dar. Diktatoriai, būdami savo galybės viršūnėje, yra garbštomi aplinkos pataikūnų, propagandos užvestos minios, bet miršta jie visada vienvėde ir labai dažnai – apgailėtinomis aplinkybėmis. J. Stalino paskutinėmis jo gyvenimo dienomis laukė kaip tik tokia vienvėde, tokia banali baigtis. Tada jis jau nebesiskyrė nuo daugelio tų bebalsių „darbo liaudies masių“ atstovų, kuriems toje „šlovingoje epochoje“ „nusišypsojo laimė“ savo biologinę egzistenciją užbaigti daugiau ar mažiau natūraliai – neišsekus iš bado, nesušalus, be tiesioginės prievartos, be šūvio į pakaušį. Taip ir vėl, nesuskaičiuojamą kartą, pasitvirtino paprasta tiesa, kurios kažkodėl nesuformulavo, neišgrynino, nepaskelbė nė vienas bolševikų teoretikas: mirtis žmonės sulygina taip idealiai, kaip tai įsivaizduojama tik komunizme. Gal todėl atrodo, kad „visuotinio komunizmo statybos“ – pats tiesiausias kelias į žmonijos susinaikinimą. Mat „pasaulinė revoliucija“ – tai karas. Be to, bolševikų „išvaduotose“ žemėse visada siaučia teroras prieš kitaip manančiuosius, labai dažnai kyla ir badas su visais šalutiniais savo padariniais. Kai tas naikinimo mechanizmas įsisuka, labai lengva tapti tikrai „lygiam tarp lygių“.

Kai kurie Stalino biografai teigia, jog „Didysis vadas“, jausdamas artėjančią savo pabaigą, puoselėjo mintį ir net planavo ilgiau nebedelsdamas ryžtingu sprendimu visus žydrojo gaublio gyventojus galutinai sulyginti (dabar

madingas naujadaras – *nunulinti*). Ir tam reikalui iš anksto apsirūpino kur kas rimtesnėmis „priemonėmis“ negu pajautuvas ir kūjis: 1949 metais pasigamino atominę bombą, pagal iš kapitalistų pavogtą „receptą“, o 1953-aisiais jau buvo užbaigtas ir dar galingesnis ginklas – vandenilinė bomba. Iki branduolinio konflikto tarp kapitalistų ir komunistų stovyklos tada labai nedaug tetrūko, mat jau vyko kruvinas, nuožmus karas Korėjos pusiasalyje.

Didžiuojamasi Rusijoje J. Stalino militarizmu iki šiol be galo ir be krašto. Vis kartojamas legendinis posakis, kad „Didysis vadas“ pradėjo valdyti atsilikusią šalį, kurioje žemę valstiečiai dar arė su primityvia žagre, o mirdamas paliko *deržavą* su atominė bomba. Šlovinamas „Tautų tėvas“ ir už teritorinius laimėjimus, Jaltaje bei Potsdame Sovietų Sąjungai išgautas ypatingas teises. Labai norėjosi šiandieniniams stalinistams vėl tai pakartoti. Ir kartojimas – ne mažiau baisus už pirmąjį kartą – jau vyksta.

Tuo po J. Stalino mirties ambicijas tapti Kremliaus šeimininku ėmė nekukliai rodyti L. Berija – tamsių gandų gaubiamas saugumo ir žvalgybos struktūrų vadovas, labai įtakinga figūra. Kuravo jis ir kai kurias reikšmingas karo reikalams pramonės sritis. Sovietų Sąjungos atominė bomba – tai pirmiausia šio „efektyvaus vadybininko“ nuopelnas. Manydamas, kad valdžia vieną šeštadalį žemės planetos sausumos ploto užimančioje šalyje jau beveik jo rankose, L. Berija planavo gana rimtus Sovietų Sąjungos pertvarkymus, norėjo keisti ligtolinį politikos kursą. „Vyriausiasis saugumietis ir žvalgas“, siekdamas kuo platesnės paramos, iš karto ėmė flirtuoti su „nacionaliniais kadrais“ – sąjunginių respublikų funkcionieriais, elitu ir kuriam laikui netgi pristabdė imperinės rusifikacijos plėtrą. Ieškojo jis ir kitų būdų padidinti savo populiarumą „liaudies masėse“. Vienas tokių žingsnių kaip tik ir buvo 1953 metų kovo 27 dieną paskelbta gana plati, netrukus prieštarų padarinių sukėlusis amnestija. Pritaikė ją pirmiausia kriminaliniams nusikaltėliams. Išleido tų, Gulago žargonu vadinant, urkų į laisvę gerokai per milijoną. Tuo metu politiniai kaliniai, dažniausiai nuteisti pagal garsųjį sovietinio baudžiamojo kodekso 58-ąjį straipsnį, valdžiai atrodė dešimteriopai pavojingesni. Tik kiek vėliau, po sukilimų lageriuose Vorkutoje, Norilske, laipsniškų palengvinimų

sulaukė ir vadinamieji „liaudies priešai“. O iki tol netgi „atsėdėjusius“ politinius kalinius dar bent penkerius metus laikydavo tremtyje, kokioje nors tolimoje „bekraštės Tėvynės“ gyvenvietėje, griežtai prižiūrint milicijai. Nereikia stebėtis: vagis ir plėšikus J. Stalinas bei jo aplinka laikė priimtinesniu „socialiniu elementu“ – jiems kriminalinis pasaulis nebuvo svetimas. Jaunystėje tą terpę neblogai pažino. Juk ir pats Josifas dar „prie caro“, šiek tiek pasimokęs dvasinėje seminarijoje, su kitais būsimais bolševikais organizuodavo „ekspropriacijas“ – ginkluotus visokių kapitalistų kontorų kasų „apšvarinimus“. Žavėjosi tais laikais būsimasis „Tautų tėvas“ legendiniu Kaukazo *abreku* (t. y. plėšiku) Koba. Netgi tokiu pačiu slapyvardžiu „profesionalaus revoliucionieriaus“ karjeros pradžioje dangstėsi. Bet ir J. Stalinu tapus, galybės viršūnę pasiekus, artimiausi genocidinių nusikaltimų bendrininkai, intymiau su „Šeiminku“ bendraudami, į jį neretai vis dar po senovei Koba kreipdavosi.

Taigi, 1953 metais vadui pasimirus, matyt, iš ypatingos pagarbos velionio vertybiniais orientyrams, nepraėjus nė keturioms savaitėms po laidotuvių, per kurias, beje, sutrypta gal net keli šimtai (įvairių duomenų esama) iš sielvarto apkvaitusių „tarybinių piliečių“, nuspręsta paskelbti pirmąją amnestiją nuteistiesiems už „buitinius nusikaltimus“. Efektas pasijuto po kelių mėnesių – jau vasarą – tikrai neįprastai vėsią. Apie tą kriminogeninės situacijos paaštrėjimą ir yra A. Proškino „vesternas“. O dėl paties žanro pažymėtina, kad jį labai mėgo tiek J. Stalinas, tiek L. Berija, tiek kiti naktinių Kremliaus „simpoziumų“ dalyviai. Po sočių ir kaukazietiška prašmatnių vaišių tie didieji „proletariato ir varguomenės vadai“ dažnai žiūrėdavo amerikiečių gamybos filmus apie visokius prerijų plėšikus. Sovietiniame kinematografe vėliau taip pat bandyta kažką panašaus į westernus kurti. Tik turinys jų nuo amerikietiškujų gerokai skyrėsi – vien dinamišku, nuotykių kupinu siužetu nepasitenkinta – būtinai reikėjo dar ir klasių kovą pavaizduoti. Ilgainiui susidarė netrumpas sąrašas ekranizuotų istorijų apie tai, kaip raudonieji raiteliai triuškindavo baltuosius Rusijos pilietiniame kare (1918–1922), paskui vaikė basmačių gaujas Vidurinėje Azijoje („Balta dykumos saulė“ ir kiti panašūs).

Filmas „Šalta 1953-ųjų vasara“, kaip atrodo dabar, yra ne tiek apie J. Stalino represijų sulaužytus paprastų „tarybinių žmonių“ likimus, kiek apie didžiausią jų patriotinį fetišą – vienokios ar kitokios rūšies „žvalgo žygdarbį“. Šis motyvas ryškus ne tik daugelyje sovietinių filmų – tradicija tęsiama visokiuose rusiškuose serialuose iki pat šiol.

Mus dominančio kino kūrinio siužetas – nėra labai įmantrus. Šešių „imperializmo agento“ L. Berijos „piktavališkai“ anksčiau laiko iš lagerio paleistų kriminalinių nusikaltėlių grupė netikėtai užklydo į nuošalią gyvenvietę, įsikūrusią prie vieno iš daugelio vidaus vandenų transporto punktų (priplaukos). Blogiečių tipai – vos į veidus pažvelgus – kelia šiurpą. Vienas – dargi, panašu, Vakarų ukrainietis, savo gimtinės kalbos lageriuose nepamiršęs. Keistas įtarimas (turint galvoje šiandienos kontekstą) dėl to kyla. Rodos, kad neatsitiktinai taip padaryta. Jei ne sąmonės, tai – pasąmonės padiktuota. Mat ne vienas jau toks įsimintinas „istorinis“ filmas per pastaruosius trisdešimt metų Rusijoje pasirodė, kur ukrainietiško tautiškumo, savarankiškos tapatybės apraiškos šlykščiausiai niekinamos arba – geriausiu atveju – išjuokiamos. J. Stalinas nemėgo ukrainiečių greičiausiai už jų savitumą, suprantamą kaip Rusijos išdavystę, už organizuotumą, ūkiškumą. Todėl marino juos ir badu, ir visokiomis represijomis imperijos katile tirpdė. O sovietinė kultūra ir menas tų nusikaltimų atminimą turėjo arba ištrinti, arba tendencingai pateisinti. Apie šitai susimąščius aiškėja, kodėl tautiškai susipratusį ukrainietį kaip teigiamą herojų toje postsovietinėje kino produkcijoje labai sunku surasti. Maskvos tiek propaguotą dviejų didžiausių slavų tautų brolybę šiandien, deja, iliustruoja biblinis Kaino ir Abelio siužetas. Šiame pirmapradžio konflikto vaizdinyje visa genocido, kaip reiškinių, esmė. Tik gerokai vėliau vieno žmogaus sunaikinimas iš pavydo virto milijonų žudymą įteisinsiomis „mokslinėmis doktrinomis“.

Be viso to, dar pažymėtina, kad visų tautų kovotojus su bolševikiniu imperializmu sovietiniai ideologai apskritai stengdavosi pateikti kaip kriminalinius nusikaltėlius – plėšikus recidyvistus, prievartautojus, marodierius. Garbingo partizano vardo buvo verti tik raudonieji diversantai, o visiems priešingoje stovykloje esantiems apibūdinti – klijuota banditų etiketė.

Bet pažvelkime, kaip toliau rutuliojosi įvykiai aptariamame filme. Urkos gana greitai ir lengvai užėmė gyvenvietės prekių kontorą, sandėlius, nugalabijo vietinį milicijos įgaliotinį (amerikietiška vesterne būtų šerifas) ir dar geriau apsiginklavo pas jį rasta ginklais. Gauja susitarė artimiausiomis dienomis užgrobti į prielauką užsukiantį katerį ir juo tęsti savo aiškaus tikslo neturinčią odisėją. Belaukdami to laivelio, urkos ėmėsi įžūliai šeiminkauti kaimelyje: reikalavo maisto, gėrimų, ieškojo galimybių patenkinti visokias savo liguistas aistras. Tačiau tarp įkaitais paverstų vietos žmonių, kurių daugumą sudarė „senos bobos“, atsirado išskirtinis herojus. Tai – vienas iš dviejų šioje nuošalioje gyvenvietėje tremties laikotarpiui paliktų buvusių „liaudies priešų“ – skarmaluotas, prakaulus maždaug keturiasdešimties metų vyriškis, mintyse vis skrajojantis kažkur padebesiais (aktorius Valerijus Prijemychovas). Lageryje jį paniekinamai praminė Lukštu arba Lupena (rus. *Luzga*), t. y. tuo, kas lieka burnoje išgliaudžius visų „tarybinių proletarų“ pamėgtą skanėstą – pakepintas saulėgražos sėklas. Tokia pravardė reiškė, kad jos savininkas – žemiausios kastos kalinys – „nužemintasis“. Ir tremtiniu tapęs, kiek laisvesnėse sąlygose atsidūręs, Lukštas liko toks pat psichologiškai palūžęs, atsiribojęs nuo tikrovės – net nebandantis savo žmogiškosios savigarbos atgauti. Tebesielgė jis kaip po atmatas besikapstantis „zonos šnyrius“: vos tik „nusišypsodavo sėkmė“, tuoj net parpuldamas griebdavo ant žemės numestą nuorūką (lyg valkataujantis šuva nugrauztą kaulą) ir ją paskubomis, nepaisydamas, ką aplinkiniai pagalvos, iki paskutinio dūmo „iščiulpdavo“. „Įteisintųjų vagių“ supratimu – tai jau visiškas dugnas. Todėl į tokius *kancaristus* kalėjime žvelgta su didžiuliu pasišlykštėjimu ir panieka. Gal taip ir būtų Lukštas visą jam paskirtą tremties laiką patvoryje kaip nusmurgęs, fizinio darbo vengias Diogenas prakiurksojęs, jei ne tas amnestuotų urkų antpuolis. Ir prabudo ūmai „nužemintajame“ ilgai miegojęs didvyris. Gal iš noro apginti jį globojusią putlią šviesiaplaukę mergiotę Šurą (aktorė Zoja Buriak) ar, kantrybei trūkus, dėl gyvenime įsiviešpatavusių neteisybių ir žiaurumo. Pasirodo, Lukštas iki tol, kol pateko į lagerį, buvo Raudonosios armijos Pirmojo Baltarusijos fronto žvalgybos karininkas – kapitonas Sergėjus Basaryginas. O nuteisė jį „už Tėvynės išdavimą“ vien dėl to, kad šis per „Didįjį Tėvynės karą“ pateko į priešą apsuptį.

Atkirstas buvo mažiau nei parą, paskui sugebėjo prasmukti pas saviškius. Tačiau J. Stalino nustatyta tvarka – nepalenkiama lyg plienas – vis tiek kaltas, vis tiek „Tėvynės išdavikas“. Tad *osobistai* (kontržvalgybos Ypatingasis skyrius) kapitonui Basaryginui iškart „suformino kelialapį“: du penkmečius praleisti lageryje ir vieną – tremtyje. Bet štai ypatingos aplinkybės (urkų gaujos savivalė) buvusią lagerio šiukšlę staiga pavertė „archangelu Michailu“ su atpildo kalaviju rankoje. Atskleidė jis netikėtai savo unikalius „gebėjimus“. Pademonstravo puikią peilio valdymo techniką, taikliai šaudė tiek iš pistoleto, tiek iš nupjautavamzdžio karabino, tiek iš automato. Apdairiai, bet ryžtingai smurtaudamas artimoje aplinkoje (rodos, tik kartą taikliai šovė į taikinį toliau) kapitonas Basaryginas palaipsniui, vieną po kito „nunulino“ visus šešis urkas. Tiesa, sudoroti jų vadeivą pavyko ne iš karto – spėjo tas niekšas prieš neišvengiamą savo galą atimti vos jaunyste pražydušios Šuros ir Lukšto likimo draugo – antrojo pagyvenusio inteligentiško tremtinio (aktorius Anatolijus Papanovas) gyvybes. Siužetas ne tik dramatiškas, bet ir tragiškas, tačiau vis tiek sunku atsispirti pagundai paironizuoti. Puikiai Lukštas pasirodė. Pats sovietinių diversantų ir smogikų tėvas Pavelas Sudoplatovas (1953 metais jau suimtas kaip L. Berijos parankinis) būtų tokiam žvalgiui pirmas pagarbą atidavęs ir kruviną ranką draugiškai paspaudęs. Deja, susiklostė taip, kad toks gabus „kadras“ per ilgai lageryje be naudos voliojosi. Būtų jis „Tarybų šaliai“ labai pravertęs. Darbo netrūko. Tarp kitko, tokie pat „žvalgai“ 1940 metų birželio 15 dienos naktį Lietuvos pasienio policijos postus puolė, tokie pat žiauriai ir ciniškai, šeimos narių bei kitų liudininkų akivaizdoje nužudė Ūtos užkardos vadą Aleksandrą Barauską – nieko blogo nepadariusį ir tokios „specialiosios karinės operacijos“ visai nesitikėjusį. Grynai banditiškas išpuolis – pasalūniškai iš Baltarusijos pusės atsidanginusių, gerai paruoštų žudikų. Tai bent reminiscencija... Po „Didžiojo Tėvynės karo“, kuris, kaip žinia, visas ligtolines Sovietų Sąjungos piktadarybes „nurašė“ (išpirko), geri „žvalgai“ buvo ne mažiau reikalingi. Pavyzdžiui, 1953 metais kapitonas Basaryginas būtų labai tikęs specialiojo agento užduotims Rytų Berlyne vykdyti arba galėtų kaip instruktorius Šiaurės Korėjoje pasitarnauti.

Štai taip savitai (o gal net ir iškreiptai) įmanoma suvokti vieną iš pirmųjų Sovietų Sąjungos meninių kino filmų, kuriuose pabandyta atviriau pavaizduoti tikrai tamsios, kupinos neteisybės ir prievartos epochos pabaigą, jos atspindžius paprastų žmonių gyvenimuose. Tas suvokimas labai priklauso nuo to, kas šį kino kūrinį žiūri. Didžiosios „titulinės“ arba imperinės nacijos atstovai, kiek galima spręsti iš knygos ar garso bei vaizdo įrašuose užfiksuotų atsiminimų, paprastai blogybe laikė vien asmens kulto nulemtus „teisėtumo perlenkimus“. Dažnas jų susitaikė su „likimo skirtu“ sunkiu išbandymu. Optimistai netgi įžvelgė galimybę vidiniam moraliniam apsivalymui. Buvo ir tokių, kurie, nepaisant lagerio patirties, nepakeitė savo komunistinių įsitikinimų. Jų nuomone, viską „sugadino“ J. Stalinas, L. Berija bei jų aplinka arba vien tik žemesnio lygmens saugumiečiai, beatodairiškai, „siuvę“ baudžiamąsias bylas. Tas „niekšybės siautėjimas“ esą kilo ir dėl to, kad Komunistų partija nukrypo nuo jos įkūrėjo Vladimiro Lenino ištiesta ranka nurodyto „socialiai teisingo“, „humanistinio“ politikos kurso.

Tokia susitaikymo su likimu ir praeitimi pozicija iš tiesų galėjo būti priimtina daugumai tų, kurie dėl savo nelaimės kaltino funkcionierius, bet ne santvarką, kurie Sovietų Sąjungą – „Blogio imperiją“, nepaisant visko, vis tiek laikė savo valstybe, savo tėvyne, didžiavosi jos pasiekimais. Tačiau visai kitaip turi teisę manyti tie, kurie patys arba kurių tėvai šios šalies piliečiais tapo per prievartą ir dargi buvo paskubomis „perauklėjami“ – vienaip ar kitaip represuoti už retrospektyviai primestas, dažnai visai absurdiškas, išgalvotas kaltes. Tad nenuostabu, kad, nusibaigus „Tautų tėvui“, anaip tol ne visi jo našlaičiais virtę „vaikai“ sielvartavo – nors tai ir užfiksuota oficialiose kino kronikose. Lietuviams, latviams, estams, Vakarų ukrainiečiams bei kitiems „Tarybinės pamotės Tėvynės“ grobuoniškai įsivaikintiems, „Europos pamestinukams“ šis istorinis lūžis reiškė visai ką kita nei „dvigalvio erelio“, arba „pjautuvo ir kūjo“, imperijos „titulinei“ nacijai. 1953-ieji – J. Stalino mirtis ir L. Berijos nušalinimas – Lietuvos žmonėms buvo tik pirmojo, siaubingiausiojo, svetimųjų valdymo etapo pabaiga, įžiebusi vilties šviesą ilgame tamsiame tunelyje į laisvę. Kelionė užtruko net penkiasdešimt metų. Maždaug tiek laiko prireikė ir tam, kad dviejų totalitarinių diktatūrų sudarytas Molotovo–Ribbentropo paktas (1939 metų

rugpjūčio 23 dieną Sovietų Sąjungos ir Trečiojo reicho nepuolimo sutartis) su slaptaisiais protokolais taptų viešų svarstymų objektu, kad Kremlius oficialiai pripažintų šių dokumentų egzistavimą ir juos pasmerktų. Tai įvyko tik 1989 metais. Tačiau ir tada buvo matyti, kad tas pasmerkimas dirbtinis, nenuoširdus – iškoštas pro sukąstus dantis – vien tik siekiant „suvedžioti“ Vakarų Sovietų Sąjungos demokratizacijos butaforija, pakurstyti pacifistines iliuzijas. Rusijos komunistai ir kiti imperinės didybės nostalgijos užvaldyti visuomenės sluoksniai niekada nenorėjo atsisakyti stalinizmo principų – tai jų „švenčiausioji savastis“.

Filmas „Šalta 1953-ųjų vasara“ šiandien Lietuvos žiūrovams gali būti aktualus nebent tik tuo, kad primena, kas tai yra urkų savivalė – situacija, su kuria nuolatos susidurdavo lageryje įvairių tautybių politiniai kaliniai, ypač inteligentai, arba recidyvistams „pakeliui į laisvę“ pasipainioję paprasti beginkliai žmonės. „Zonos papročiai“ turi savybę išplisti visur, kur tik nesusiduria su pasipriešinimu. Susiklosčius tam tikroms sąlygoms, amoralūs nusikaltėliai gali užgrobti ne tik mažą gyvenvietę su prieplauka ant upės kranto, bet ir visą didelę valstybę su Kremliumi, šalia kurio sienos „po visų žemiškųjų darbų ilsisi“ dar daugelio milijonų sąmonėje nemirtingas autoritetas J. Stalinas. Taip atsitikus, nuo tų banditų agresijos kenčia tiek užgrobtosios, tiek kaimyninių šalių piliečiai. Deja, 2023 metų vasarą (nei labai šaltą, nei labai šiltą) „ant visos žmonių planetos“ taip ir neatsirado nė vieno drąsaus, ryžtingo, nesavanaudiško herojaus (ką ir besvajoti apie „Nuostabųjį septynetuką“ (pagal 1960 metų versiją)), kuris visam tam Kremliaus išsigimėlių siautėjimui pagaliau padarytų galą – apgintų teisybę ir skriaudžiamuosius.

Lietuvos komunistų partinis aktyvas pozuoja Stalino portreto fone. XX a. 5 dešimtmečio antroji pusė. Laikmečio atmosfera gerai atsispindi veiduose: beveik nėra šypsenų (arba jos akivaizdžiai dirbtinės), vyrauja ryški vidinė įtampa, sukurta nuolatinio pavojaus pojūčio, kurį paprastai jaučia bausių nusikaltimų bendrininkai. Baiminasi jie ir keršto iš savo aukų aplinkos, ir aukštesniosios vadovybės rūstybės. Tiek viena, tiek kita galėjo baigtis vienodai blogai. Visi anuomet buvo tapę „Tautų tėvo“ paranojiškos valios įkaitais.

Kauno IX forto muziejaus rinkiniai (KDFM 4549)